

Een onderzoek naar enkele aspecten van de homoseksuele identiteitsontwikkeling^o

Ad Deenen* en Lex van Naerssen**

SB 1.40 SB 1.43

In dit artikel worden resultaten gepresenteerd van een onderzoek uit 1986 onder 69 jongens en 45 meisjes. Het bleek dat de gemiddelde leeftijd waarop jongeren hun gevoelens van aantrekking voor personen van hun eigen sekse bemerken en als homoseksueel benoemen in vergelijking met het onderzoek van Sanders (1977) is gedaald. Dit kan samenhangen met de toenomen maatschappelijke tolerantie. De gemiddelde leeftijd waarop jongeren voor het eerst over hun gevoelens gaan praten is niet afgenomen. Dit wijst op het bestaan van een 'bodemleeftijd' die ook voor sensitivatie en significatie werd geconstateerd. Zowel de perceptie van de houding van de ouders tegenover aan seksualiteit gerelateerde zaken als de zelf-perceptie bleken met de leeftijden van sensitivatie en significatie samen te hangen. De meeste jongens en meisjes bleken zowel homoseksuele als heteroseksuele relaties te hebben gehad.

Nederlands identiteitsonderzoek vanaf 1968

Het onderzoek naar de ontwikkeling van de homoseksuele identiteit is in Nederland begonnen aan het eind van de jaren zestig. Naast de klinisch-psychiatrische studie van Sengers (1969) werden sociaal-psychologische onderzoeken verricht, zowel kwalitatief als kwantitatief van aard. (Sanders, 1968; de Koning en Blom-van Rens, 1969; Moerings, 1970). Hierbij werden 2 uitgangspunten gehanteerd:

- * Assistent in opleiding, vakgroep Klinische Psychologie, Rijks Universiteit Utrecht, Heidelberglaan 1, 3508 TC Utrecht.
- ** Universitair hoofddocent, vakgroep Klinische Psychologie, Rijks Universiteit Utrecht, Heidelberglaan 1, 3508 TC Utrecht.
- o geaccepteerd 8 april 1988

- a) Homoseksualiteit kon worden gediagnostiseerd aan de hand van fantasieën, het zich erotisch aangetrokken voelen tot seksegenoten en de homoseksuele inhouden van manifeste dromen (Sengers, 1969).
- b) De maatschappelijke houding tegenover homoseksualiteit (zowel het stilzwijgen erover als de maatschappelijke afkeuring ervan) maakten herkenning, benoeming en expressie ervan bij velen moeilijk en leidden tot psychische problemen van uiteenlopende aard.

Beide uitgangspunten vindt men terug in de studie van Sanders (1977), een vergelijkend onderzoek bij ruim 500 homo- en heteroseksuele jongens en meisjes tussen de 18 en 26 jaar, wonend in zes grote Nederlandse steden. De homoseksuele jongeren hadden zichzelf al als homoseksueel benoemd en herkend. Sanders probeerde uit hun ervaringen de wijze te reconstrueren waarop dit proces verlopen was. De belangrijke rol die de tolerantie van ouders hierbij speelt was opvallend. Ten aanzien van de expressie van homoseksuele verlangens in seksuele contacten en relaties concludeerde Sanders dat adequate modellen voor homoseksuele leefvormen vaak ontbraken en dus bewust ontwikkeld moesten worden.

Voorts wees hij op het belang van een positieve zelfwaardering van jongeren. Homoseksuele jongeren, in het bijzonder meisjes en jongens met weinig schoolopleiding, vormden een sociaal kwetsbare groep.

Na dit onderzoek was er enige tijd sprake van een windstilte bij identiteitsstudies, maar in het midden van de jaren tachtig volgden ze elkaar in snel tempo op (Grubb, 1983; Boonstra, 1984; Schreurs, 1986; Soesbeek, 1986; van Steenderen, 1987).

Waarin verschillen deze studies van die uit de eerder besproken periode?

- 1e) De leeftijd van de respondenten varieerde van 16 tot 80 jaar.
- 2e) Niet alleen de homoseksuele cognities en gevoelens en de ontwikkeling daarvan in de jeugd stonden centraal, ook de sociale vormgeving van homoseksualiteit werd geanalyseerd.
Daarbij werden twee aspecten onderscheiden. Het voor de eigen homoseksualiteit naar anderen uitkomen (coming out) en de relatievorming, al dan niet duurzaam (ook wel homoseksuele leefstijlen genoemd).
- 3e) De aandacht voor de maatschappelijk negatieve houding werd minder. In plaats daarvan werden factoren die een homoseksuele identiteitsontwikkeling faciliteerden geanalyseerd, bijvoorbeeld het bestaan van belangenorganisaties, recreatieve voorzieningen, de invloed van boeken e.d.

De hier genoemde studies wezen uit dat de homoseksuele identiteitsontwikkeling moet worden beschouwd als een proces dat niet voor een ieder op dezelfde wijze verloopt en dat niet als afgesloten moet worden beschouwd bij het zichzelf herkennen en ervaren als homoseksueel. Integendeel, de vormgeving aan het homoseksueel zijn omvat het gehele leven en heeft ook geen voorspelbare afloop.

De theorie van Minton en McDonald over de identiteitsontwikkeling

Op theoretisch niveau heeft men op uiteenlopende wijze modellen voor de homoseksuele identiteitsontwikkeling voorgesteld. Minton en McDonald (1984) hebben daar een overzicht van gegeven en een geïntegreerd model voorgesteld. Zij zien de persoonlijke identiteit als een geheel van door een persoon geïnternaliseerde relevante rollen, waarvan de seksuele oriëntatie er een is. (zie tabel 1)

genderrol	seksuele oriëntatie rol	beroeps rol	relationele rol	klasse rol
-----------	-------------------------------	----------------	--------------------	---------------

Tabel 1: Persoonlijke identiteit als een verzameling van rollen.

Zij nemen nu aan dat de internalisatie van deze rollen verloopt volgens een algemeen model van identiteitsontwikkeling (Habermas, 1979). Habermas veronderstelt dat er vier fasen in de ontwikkeling van een (deel-) identiteit te onderscheiden zijn, hij duidt ze aan met de termen symbiotisch, egocentrisch, sociocentrisch-objectivistisch en universalistisch. Minton en McDonald plaatsen dit in een symbolisch-interactionistisch perspectief. In elke fase interpreteert een persoon cognitieve, affectieve en sociaal-interactieve informatie (in dit geval over de seksuele oriëntatie) op de bepaalde wijze en definieert daarbij zichzelf. Uitgaande van het gegeven dat de meeste informatie uitgaat van heteroseksuele referentiekaders betekent dit dat de meeste personen die een homoseksuele identiteit ontwikkelen over een bepaalde periode gevoelens van vervreemding en eenzaamheid ervaren (het anders zijn). Geleidelijk worden de cognities gestructureerd en benoemd in een homoseksueel referentiekader.

In de symbiotische fase, waarin nog geen onderscheid tussen het persoonlijke zelf en de buitenwereld wordt gemaakt kan er van een homoseksuele bewustwording nog geen sprake zijn.

In de egocentrische fase wel, daar ontwikkelt zich bewust of gedeeltelijk bewust een discriminatie van gevoelens, waarnemingen, aanrakingen, e.d. die aangenaam of aantrekkelijk worden gevonden versus cognities die als aversief of indifferent worden geclassificeerd. Dit proces wordt sensitizatie genoemd. Een persoon betreft deze cognities en interpretaties nog geheel op zichzelf. Ook heteroseksuele, biseksuele, sadistische, masochistische en genderemoties en cognities hebben nog geen sociaal kader. De ontwikkeling van een seksuele identiteit in de vorm van een seksuele zelfbenoeming ontwikkelt zich vanaf ongeveer het 12e jaar, bij de start van de puberteit, als erotisch en seksueel gedrag verwacht wordt. Voor sommigen zal deze benoeming snel verlopen, voor anderen zal er sprake zijn van een langdurig proces, afhankelijk van uiteenlopende factoren waar nog maar een beperkt zicht op bestaat. Zowel de maatschappelijke houding, sociale modellen die er voor homo- en heteroseksualiteit bestaan, de houding van de ouders en leeftijdgenoten, de feitelijke seksuele ervaringen en dergelijke spelen een rol bij de seksuele zelfbenoeming en het feit of de sociocentrische fase als conflictrijk of niet wordt doorlopen. In de universalistische fase tenslotte worden de homoseksuele cognities en emoties als vanzelfsprekend onderdeel van het zelf ervaren. Een persoon kan zich niet anders dan als homoseksueel ervaren en er naar handelen. De differentiatie in homoseksuele leefstijlen kan op verschillende wijze gebeuren.

De onderzoeksvragen

De meeste van de in de inleiding genoemde onderzoeken gaan ervan uit dat zowel de bewustwording van erotische en seksuele gevoelens tot personen van de eigen sekse (sensitizatie) als de benoeming ervan als 'ik ben homoseksueel' (significatie) beïnvloed worden door de maatschappelijke houding ten aanzien van homoseksualiteit. Is deze open en tolerant dan zullen zowel de leeftijd van bewustwording als die van de benoeming dalen.

Een andere factor die op beide cognitieve processen van invloed wordt geacht, is de houding van de ouders ten aanzien van homoseksualiteit zoals die door de jongeren wordt ervaren. Het is juist deze ervaring die de persoonlijkheidsontwikkeling beïnvloedt. Indien jongeren deze houding als tolerant ervaren, zo luidt het vermoeden, dan zullen zowel sensitizatie als significatie gefaciliteerd worden. Een derde factor die een rol speelt is het zelfbeeld van een persoon. Is de score voor traditioneel mannelijke eigenschappen, als zelfverzekerd, hoog, dan zullen de maatschappelijk ongewenste eigenschappen als homoseksualiteit, eerder geaccepteerd worden,

met een vroege sensitizatie en significatie. Alle hier genoemde factoren zijn in een vragenlijst-onderzoek aan de orde gesteld.

Ten slotte komt uit meerdere onderzoeken (Bell, Weinberg en Hamersmith, 1981; van Steenderen, 1987) naar voren dat fantasieën, emoties en cognities belangrijker zijn bij de bewustwording en benoeming dan de feitelijke seksuele ervaringen.

De respondenten

De respondenten zijn in het voorjaar van 1986 via de sneeuwbalmethode geworven. Hen werd de vragenlijst toegestuurd en gevraagd de schriftelijke vragenlijst in de voorgefrankeerde envelop terug te sturen. Er waren 69 jongens en 45 meisjes, met een gemiddelde leeftijd van respectievelijk 23.0 en 23.4 jaar.

Het opleidingsniveau was hoog. Slechts 5.3% had alleen lager beroeps-onderwijs gevolgd. Van de respondenten beschouwde 10.5% zich als lid van een kerk of geloofsgemeenschap. Van de ouders was 59.2% rooms-katholiek; 15.3% nederlands hervormd; 3.1% gereformeerd en 18.9% was geen lid van een kerk of geloofsgemeenschap. Er waren geen duidelijke verschillen tussen jongens en meisjes qua achtergrondvariabelen.

De vragenlijst

De bewustwording, de benoeming en het publiekelijk ervoor uitkomen werden gemeten met de volgende vragen:

'Hoe oud was je toen je je voor het eerst tot een jongen/meisje aangetrokken voelde?'

'Hoe oud was je toen je je voor het eerst homoseksueel noemde?'

'Hoe oud was je toen je voor het eerst met iemand over de homoseksualiteit sprak?'

De gepercipieerde houding van ouders werd gemeten met 32 items over traditionele en alternatieve sekseropvattingen uit het onderzoek van Venix (1984, p. 103 e.v.). Voorbeelden van zulke items zijn:

'Mannen hebben in het algemeen meer verstand van sex dan vrouwen'.

'Er bestaan eigenlijk geen typische vrouwelijke of mannelijke eigenschappen'.

'De belangrijkste taak van een vrouw ligt in het gezin'.

De respondenten werd gevraagd deze lijst in te vullen zoals zij dachten dat hun ouders dit zouden doen. Indien de ouders zelf de lijsten hadden

moeten invullen, zouden mogelijke respondenten van het onderzoek hebben afgezien en werd bovendien niet de situatie zoals die door de jongeren werd ervaren gemeten.

De vragenlijst heeft een grote mate van face-validity. De criteriumvaliditeit blijkt uit het discriminerend vermogen tussen mannen en vrouwen en komt ook in andere onderzoeken naar voren (o.a. Buunk en Hupka, 1986).

Zelfperceptie werd gemeten aan de hand van een lijst met 27 eigenschappen die deels als traditioneel mannelijk en deels als traditioneel vrouwelijk werden beschouwd (Vennix, 1983, p. 79). De respondenten werden gevraagd in hoeverre zij deze eigenschappen op zich van toepassing achtten.

Aan de respondenten werd ook gevraagd of en wanneer zij hetero- dan wel homoseksuele ervaringen hadden gehad.

Sensitizatie, significatie en coming-out

In het onderzoek van Sanders werden vragen gesteld naar: de leeftijd waarop de jongens en meisjes voor het eerst bemerkten dat zij zich tot seksegenoten aangetrokken voelden; de leeftijd waarop zij zich homoseksueel noemden en hoelang men met de coming-out wachtte. De respondenten uit het onderzoek van Sanders en dit onderzoek zijn wat samenstelling betreft goed te vergelijken. Een eventuele verandering in het identiteitsvormingsproces zoals deze in de periode '73-'86 heeft plaatsgevonden kan door onderling vergelijken naar boven komen. Uit grafiek 1A en 1B kan worden afgeleid dat de leeftijd waarop jongens en meisjes merken dat zij zich tot seksegenoten aangetrokken voelen nu lager is dan tijdens het onderzoek van Sanders. De gemiddelde waarde van de leeftijd bedraagt voor jongens 12.4 jaar. (Bij Sanders 12.9 jaar, s.n. voor de daling: $0.1 > p > 0.05$), en bij meisjes 14.8 jaar (bij Sanders 15.8 jaar, s.n. voor de daling: $0.1 > p > 0.05$). Voor de totale groep bedraagt de daling 0.7 jaar (s.n. $0.01 > p > 0.005$).

Zeventig procent van de jongens wordt zich tussen de tien en vijftien jaar van hun gevoelens bewust. De leeftijd van tien jaar kan als een bodemleeftijd worden beschouwd, hoewel het aantal jongens dat eerder dan hun tien- de de gevoelens bemerkt is verdubbeld tot 17.4%. Bij de meisjes bedraagt deze bodemleeftijd twaalf jaar. Met het begrip bodemleeftijd wordt aangegeven dat erotisering en seksualisering van gevoelens voor die leeftijd relatief zeldzaam is. De verlaging van de gemiddelde leeftijd komt bij meisjes voornamelijk doordat er nu minder meisjes na hun twintigste merken dat zij

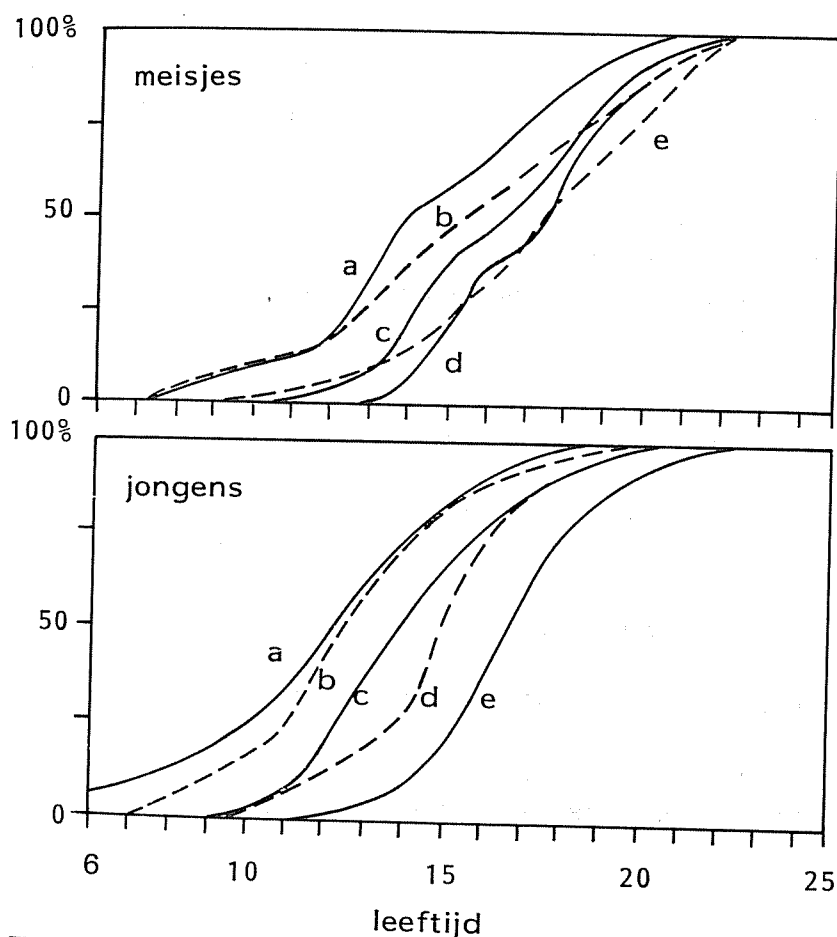

Fig. 1. Zie voor verklaring de tekst.

zich tot meisjes aangetrokken voelen. De top tussen dertien en zestien jaar is gegroeid. Er blijkt in de afgelopen twaalf jaar een daling in de leeftijd waarop jongeren hun gevoelens bemerken. Een verdere daling zal waarschijnlijk moeilijker worden.

In grafiek 1A en 1B is te zien dat ook de leeftijd waarop jongens en meisjes zich homoseksueel noemen in vergelijking met twaalf jaar geleden is gedaald. Voor jongens bedraagt de gemiddelde leeftijd 14.8 jaar (bij Sanders 15.3 jaar, s.n. voor de daling: $0.1 > p > 0.05$) en voor meisjes 16.8 jaar (bij Sanders 17.5 jaar, s.n. voor de daling: $0.1 > p > 0.05$). Voor de totale onderzoeksgroep bedraagt de daling 0.7 jaar, s.n. daling: $p = 0.025$). Voor 18.8% van de jongens en 35.5% van de meisjes valt de sensitatie en de significatie samen. De correlatie tussen de leeftijd waarop zij merken dat zij

zich aangetrokken voelen en deze gevoelens benoemen is bij de jongens 0.6744 en bij de meisjes 0.7559. Het samenvallen van sensitizatie en significatie treedt vooral op als de sensitizatie op latere leeftijd (na veertien jaar) plaatsvindt.

Sanders heeft niet expliciet gevraagd naar de leeftijd waarop de jongeren hun coming-out beleven. Een vergelijking wordt daarom moeilijk. Het is echter waarschijnlijk dat jongens nu langer wachten met het eerste gesprek over hun homoseksualiteit. Bij Sanders wacht van alle jongeren 26% twee jaar of langer met het eerste gesprek, terwijl nu een waarde van 45.5% is gevonden.

De gepercipieerde houding van de ouders

Op de antwoorden naar de sekserolopvattingen van de ouders zijn na factoranalyse twee dimensies gevonden. Deze representeerden een repressieve en een tolerante sekserolopvatting. Na sommatie van de items die deze dimensies constitueerden zijn de variabelen 'gepercipieerde repressieve sekserolopvatting' (GRS) en 'gepercipieerde tolerante sekserolopvatting' (GTS) verkregen. In tabel 1 kan men lezen dat er een significante relatie is tussen het als tolerant ervaren van de ouders en de leeftijd waarop jongens en meisjes hun gevoelens bemerken en deze gevoelens benoemen. Naarmate de ouders als meer tolerant worden ervaren is de leeftijd hoger. (!)

	sensitizatie	significatie	coming-out
GTS	$r = 0.2288$ $p = 0.009$	$r = 0.2268$ a $p = 0.010$	$r = 0.1457$ b $p = 0.062$
GRS	$r = -0.1492$ $p = 0.064$	$r = -0.1937$ a $p = 0.024$	$r = -0.1396$ b $p = 0.070$

Tabel 2. Sensitizatie, significatie, coming-out en ouderbeeld.

a: onder constant houden van sensitizatie.

b: onder constant houden van significatie.

Naarmate de ouders als repressiever worden ervaren zal de leeftijd waarop de jongeren zich als homoseksueel benoemen lager liggen. De gevonden relaties suggereren dat indien ouders tolerant ten opzichte van (homo-)seksualiteit staan, de jongeren niet al te vroeg in hun leven worden geconfronteerd met een dwingend heteroseksueel referentiekader. De seksualiteit wordt geen zwaar beladen onderwerp en de jongeren zullen zich later met hun eigen seksuele identiteit gaan bezig houden.

Er is geen significante relatie gevonden tussen het ouderbeeld en de leeftijd waarop men het eerste gesprek over homoseksualiteit met iemand heeft.

Zelfperceptie

Na een factoranalyse op de persoonlijkheidsvariabelen konden twee dimensies worden onderscheiden; een dimensie met traditioneel mannelijke eigenschappen als onbevreesd en individualistisch en een met traditioneel vrouwelijke eigenschappen als timide en volgzaam.

Vooraf de traditioneel mannelijke eigenschappen laten een significante correlatie zien met de leeftijd waarop de jongeren zich homoseksueel noemen ($r = -0.2572$, $p = 0.003$).

Het is blijkbaar zo dat wanneer je jezelf als onbevreesd en zelfverzekerd percipieert, je eerder tot een homoseksuele zelfdefinitie komt dan wanneer je jezelf in een afhankelijke onzekere positie percipieert. De daling van de gemiddelde leeftijd waarop jongeren zich homoseksueel gaan noemen kan samenhangen met de veranderde positie die jongeren nu innemen. De gevoelens van aantrekking vormen misschien minder aanleiding om zich kwetsbaar op te stellen. De significatie kan daarom eerder in het leven plaatsvinden.

Seksuele ervaringen

Van de ondervraagde jongeren hebben de meesten heteroseksuele ervaringen gehad (59.4% van de jongens en 84.4% van de meisjes). Op twee personen na heeft iedereen homoseksuele ervaringen gehad.

	jongens	meisjes
heteroseksueel contact	15.4 (N=41)	14.8 (N=38)
homoseksueel contact	16.7 (N=68)	18.4 (N=44)

Tabel 3: De gemiddelde leeftijd van het eerste hetero- en homoseksuele contact.

Het blijkt dat bij zowel de jongens als de meisjes de gemiddelde leeftijd waarop zij heteroseksueel contact hebben lager ligt dan de leeftijd waarop zij homoseksueel contact hebben. Meisjes hebben eerder dan jongens een heteroseksuele ervaring terwijl ze later dan jongens merken dat zij zich tot seksegenoten voelen aangetrokken. Er zijn dus verschillen voor jongens en meisjes wat betreft de volgorde waarin zij seksuele relaties hebben en ge-

voelens van aantrekking onderkennen. De helft van de meisjes (49%) heeft heteroseksueel contact gehad en merkt daarna pas dat zij zich tot meisjes aangetrokken voelen. Bij de jongens heeft 35% zich al als homoseksueel gedefinieerd als zij aan een heteroseksuele relatie beginnen. De uitgangspunten zijn voor jongens en meisjes blijkbaar verschillend: Veel jongens willen wellicht eerst proberen of zij niet toch heteroseksueel zijn, terwijl het voor meisjes meer in de lijn van de sociale verwachtingen ligt dat zij een heteroseksuele relatie beginnen.

Conclusies

De leeftijd waarop jongeren hun verlangens als homoseksueel benoemen is sinds het jaar waarin Sanders zijn onderzoek verrichtte (1974) gedaald. Het licht voor de hand te veronderstellen dat de toegenomen maatschappelijke tolerantie in de periode 1970-1986 (Hoogma, 1984) hierbij een rol speelt. De scheiding tussen sensitizatie en benoeming die in een aantal identiteitsmodellen een rol speelt is niet zo scherp te trekken. Hierbij speelt de meetmethode mee. Uit de eerder genoemde kwalitatieve onderzoeken (zie met name Schreurs, 1986; Soesbeek, 1982) blijkt dat er veel uiteenlopende manieren zijn waarop mensen verlangens naar de eigen sekse benoemen. De benoeming 'dit is homoseksueel' is er maar een van. Anderzijds is het mogelijk dat het steeds openlijker maatschappelijk vertoog over homoseksualiteit die benoeming faciliteert ten koste van andere benoemingen. Voorts is vastgesteld dat de eerdere benoeming van zichzelf als homoseksueel niet inhoudt dat men er ook eerder met anderen over spreekt. Hiervoor zijn verschillende verklaringen mogelijk. Het kan zijn dat in de directe omgeving van jongeren een openheid ten aanzien van homoseksualiteit problematisch is. De relatie tussen benoeming en als repressief ervaren ouders is daar een indicatie voor. Anderzijds is het mogelijk dat een gesprek met een ander over de eigen homoseksualiteit wordt ervaren als het zich vastleggen op een sociale rol, waar men nog niet aan toe is. In die zin zou er ook voor de coming-out een bodemleeftijd zijn.

In het onderzoek worden relaties aangetoond tussen sociale factoren enerzijds en het identiteitsvormingsproces anderzijds. Zowel een tolerante maatschappij als als repressief ervaren ouders hangen samen met het eerder ervaren van homoseksuele gevoelens. Het is wellicht zo dat men bij tolerantie en repressie een faciliterende en een sensitizerende dimensie moet onderscheiden. Er zou nader onderzoek verricht moeten worden naar de invloed van de aard van repressie en tolerantie. (zie Soesbeek, 1986).

Dat het hebben van heteroseksuele relaties niet gekoppeld is aan de zelf-

benoeming als heteroseksueel was al bekend. Het is voorstelbaar dat iedere jongere, onder invloed van het heteroseksueel referentiekader in de adolescentie tot heteroseksuele interacties overgaat (waarbij er een verschil is tussen jongens en meisjes in de wijze waarop dit gebeurt) en dat deze ervaringen cognitief 'getoetst' worden aan al eerder bestaande en benoemde (homoseksuele) fantasieën en verlangens. Nader onderzoek zou moeten uitwijzen of de homoseksuele fantasieën bij jongeren die zich later als homoseksueel gaan benoemen kwalitatief verschillen van vergelijkbare fantasieën bij hen die zich later heteroseksueel gaan noemen.

Tenslotte is uit de gegevens gebleken dat de zelfperceptie een rol speelt bij de zelfbenoeming. De traditioneel mannelijke eigenschappen blijken los van de sekse van de betrokkenen aan een vroege benoeming gerelateerd te zijn.

Het is mogelijk dat deze dimensie in feite niet zelfgepercipieerde mannelijkheid representeert, maar zelfvertrouwen en zelfwaardering.

Literatuur

- Bell, A. P., M. S. Weinberg en S. K. Hammersmith (1981). *Sexual preference. Its development in men and women*. Indiana University Press, Bloomington.
- Boonstra, J. (1984). *Homoseksualiteit, activiteit en beweging. Factoren die een rol spelen bij het actief worden van mensen op grond van homoseksuele gevoelens*. Psychologisch Instituut, Rijksuniversiteit Leiden.
- Buunk, B., en R. B. Hupka (1986). Autonomy in close relationships: a cross-cultural study. *Family Perspective*, 20: 209-221.
- Grubb, P. F. (1983). 'You got it from all those books: a study of gay reading'. *Among men, among women. Sociological and historical recognition of homosocial arrangements*. Congresbundel, Sociologisch Instituut, Universiteit van Amsterdam.
- Habermas, J. (1979). *Communication and the evolution of society*. Beacon Press, Boston.
- Hoogma, M. (1984). *Wet en werkelijkheid. Literatuuronderzoek naar de voorwaarden waaronder een Wet Gelijke Behandeling optimaal kan functioneren*. Publikatiereeks Homostudies Utrecht, 1.
- Koning, P. P. de en T. A. H. M. Blom-van Rens (1969). *Een kwalitatieve analyse van de keuze van een homoseksueel gedragspatroon door een aantal minderjarige jongens*. Instituut voor Sociale Psychologie, Groningen.
- Minton, H. L. en G. J. McDonald (1984). Homosexual identity formation as a developmental process. *Journal of Homosexuality*, 9: 91-104.
- Moerings, M. (1970). *Homofiele jongeren in relatie tot hun omgeving*. NISSO, Zeist.
- Sanders, G. (1968). 'Een kwalitatieve analyse van de levensgeschiedenis van een aantal homofielen'. *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, 23: 268-290.
- Sanders, G. (1977). *Het gewone en het bijzonder van de homoseksuele leefsituatie*. Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Schreurs, K. (1986). *Het is maar hoe je het bekijkt. Een onderzoek naar identiteit en subcultuur bij lesbische vrouwen uit groep 7152*. Publikatiereeks Homostudies Utrecht, 7.

- Sengers, W. J. (1969). *Homoseksualiteit als klacht: een psychiatrische studie*. Brand, Bussum.
- Soesbeek, K. (1982). 'Mens mens, medemens. Het wetenschappelijk praten over homoseksualiteit, 1960-1970'. *Groniek*, 16: 24-30.
- Soeksbeek, K. (1986). *Homomannen buiten het homowereldje*. Publikatiereeks Homostudies Utrecht, 8.
- Steenderen, B. van (1987). *Homo worden, Homo zijn*. Publikatiereeks Homostudies Utrecht, 9.
- Vennix, P. (1983). *De ILKS-gedachte en andere operationalisaties*. Onderzoeksrapport nr. 37. NISSO, Zeist.
- Vennix, P. (1984). *Ontwikkelingen in heteroseksuele relaties, een vergelijkende analyse*. NISSO, Zeist.

Summary

Some aspects of the homosexual identity development.

In this article a report is given on an investigation held in 1986 under 69 boys and 45 girls. It appeared that the mean ages youngsters came to sensitize and signify their feelings as homosexual had decreased in comparison with the investigation of Sanders (1977). This might be a result of increased social tolerance. The mean age for boys and girls to come for the first time to talk about their feelings hasn't decreased. This might be due to a 'bottom-age', which has also been found for the sensitization and the signification-age. The perceived attitude of the parents and the self-perception were both found to be related to the ages at which youngsters come to sensitize and signify their feelings of attraction towards persons of their own gender. Most of the boys and girls reported to have had both homosexual and heterosexual relationships.